

Nomádokról sok szemmel

Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic. Papers prepared for the Central and Inner Asian Seminar University of Toronto, 1992–1993.

Ed.: Michael Gervers–Wayne Schlepp.
Toronto Studies in Central and Inner Asia
No. 1.
Toronto, 1994. 78. old.

A kötet a University of Toronto-n 1990-ben megalakult Central and Inner Asian Seminar (CIAS) szervezésében került kiadásra. A recenzált munkában három kiváló kutató tanulmánya kapott helyet.

Anatoly M. Khazanov a világvallásoknak a középkori nomád népek közötti terjedését vizsgálta (*The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes*).

A középkor története az egyes vallások beható ismerete nélkül érdemben nem kutatható. Magyarországon sajnos sok évtizedes lemaradást kell behozni ezen a téren.

A 7–10. században virágkorát élő Kazár Kaganátus vezető rétege zsidó vallásra tért át valamikor a 8–9. században. Ezzel a – 20. századi szemmel talán furcsának tűnő választatással – biztosították azt, hogy a Kaganátus ne rendelődjön alá olyan vallási központnak, amely szorosan kötődik egy-egy világi hatalomhoz (Bizánci Birodalom – ortodox kereszténység, Bagdadi Kalifátus – iszlám). Az áttérésben szerepet játszhattak azok a – jórészt a kereskedelemmel foglalkozó – zsidó csoportok is, amelyek az állam területén éltek.

Hasonlóképpen az ujgurok a 8. században a manicheizmus elfogadásával egy olyan vallást részesítettek előnyben, amely egyrészt világos elkülönülést jelentett a Kínai Birodalomtól, másrészt szoros kapcsolatot teremtett az ujgurok és a kereskedelmi forgalmat kézben tartó szogdok között. A Kaganátus bukása után (840) a belső-

ázsiai területeikről elvándorolt ujgurok egy része Turkesztán területére vándorolt, ahol a környező lakosság hatására a buddhizmusra tért át.

A kínai, a bizánci és a muszlim civilizáció az általuk támogatott vallási rendszernek a nomádok közé való adaptálását nemcsak egyszerű vallási kérdésként értékelte, hanem ebben a saját szupremáciájának az elismerését is látta. Ez a szemlélet nyilvánvalóan hatással volt az egyes nomád népek vezető rétegeire is. Így inkább azok a vallások (nesztoriánus kereszténység, manicheizmus, buddhizmus, lámaizmus stb.) terjedhettek el a steppei népek között, amelyek mögött nem volt közvetlen hatalmi igényeket érvényesíteni akaró állam.

Más megítélés alá esik az, ha egy nomád nép egy letelepedett népesség területére költözött. Ekkor ugyanis elkerülhetetlen volt az új vallásokkal és új kultúrákkal való érintkezés. Ebben az esetben két lehetőség között választhattak: vagy befogadták ezeket a hatásokat, vagy élesen ellenálltak nekik. Az első esetben elkezdődött a nomádok beolvadása a környező népességbe, a második esetben az erőszakos elkülönülés mélyítette a szakadékot a két népesség között, amely sok esetben a nomád hódítók elleni felkelésekben jelentkezett.

Thomas T. Allsen a mongolok és a muszlim világ közötti kulturális kapcsolatok egy részletének szentelt tanulmányt (*Two Cultural Brokers of Medieval Eurasia: Bolad Aqa and Marco Polo*). A szerző egy a Kubilaj mongol nagykán és a perzsiailkánok szolgálatában lévő személy pályáját rajzolta meg. A Dzsingisz kán által alávett egyik mongol nyelvű törzsből származó Bolad, Marco Polóval egy időben töltött be fontos állami tisztségeket Kínában. Mindketten megfordultak Kínán kívül Közép-Ázsiában és a Közel-Keleten is. Ráadásul közel azonos időben mint Kubilaj követei eljutottak a perzsiailkán dinasztáinak, az ilkanidáknak az udvarában is. Fontos adalékok-

kal szolgál a tanulmány arra, hogy Marco Polo nem egyedülként kapott állami feladatokat egy ázsiai hatalmas központban, hanem csak egy tagja volt a – sajnos az európai szemlélő számára sokszor kevésbé ismert – vegyes etnikumú szakembergárdának.

A harmadik tanulmány szerzőjének James Ross Sweeney-nek a neve ismerősen csenghet a magyar medievisták számára. A katolikus egyház 12–13. századi történetével foglalkozva, kutatásainak jelentős részét a pápai udvar és Magyarország kapcsolatainak vizsgálata teszi ki. Ezen belül jelenleg is a III. Ince pápa és Magyarország közötti diplomáciai levelezés feldolgozását végzi. Társ szerzője a *Decreta Regni Medievalis Hungariae* sorozatban megjelent *The Law of the Medieval Kingdom of Hungary* című munkának,¹ amelyben latin–angol bilingvis kiadásban kerültek közlésre az 1000–1301. év között kiadott magyar törvénykezési emlékek. A szakma erről a munkáról elismerően nyilatkozott.² Hansgerd Göckenjan mellett társ szerzője volt a Bogay Tamás szerkesztette *Ungarns Geschichtsschreiber* sorozatban megjelent *Der Mongolensturm* című kötetnek,³ amely a magyarországi tatárjárás latin nyelvű forrásaiból ad gazdag német nyelvű válogatást. A szövegekhez példaértékű kommentárok járultak. Sweeney ebben a munkában Spalatói Tamás beszámolójának bevezetését és jegyzeteit készí-

tette el.⁴ Műveinek 1993-ig terjedő teljes bibliográfiáját az *Aetas* folyóirat közölte.⁵

A recenzált kötetben Sweeneynek egy, a magyarországi tatárjárással foglalkozó tanulmánya kapott helyet („*Spurred on by the Fear of Death?: Refugees and Displaced Populations during the Mongol Invasion of Hungary*”). Ebben a szerző sorra veszi a tatárjárás során menekülni kényszerült csoportokat, és túlélési stratégiáikat.

A délorosz steppén nomadizáló kunok egyes csoportjai a mongol támadás hatására nyugatra menekültek. A kunok több fejedelme a 13. század elejére már tartós szövetséget épített ki a környező keresztény államokkal. Egyikük, a Dnyeper közelében élő Kötöny, Mihail csernyigovi fejedelem apósa volt.⁶ Egy másik, Barc pedig hűbérese lett a magyar királynak, II. Andrásnak. Ez utóbbi kun vezér szállásterületén jött létre az esztergomi érsek alá rendelt kun püspökség. A kunokkal való jó viszony fenntartása nemcsak az esetleges nomád támadások miatt volt fontos, hanem azért is, mert a kunok ellenőrizték az orosz fejedelemségekből a Fekete-tenger irányába folytatott kereskedelmet. A Magyar Királyság balkáni ellenfelének, a II. Bolgár Császárnak a katonai erejét pedig részben a dél-orosz steppéről a Balkánra települt kunok alkották. Ezt a *status quo* helyzetet borította fel a mongol támadás.

IV. Béla magyar király a menekülő kunok egyes csoportjainak már 1237 körül engedélyezte, hogy betelepedjenek a későbbi

¹ *The Law of the Medieval Kingdom of Hungary*. Vol. I. 1000–1301. Translated and edited: Bak, János M. – Bónis, György – Sweeney, James Ross. California, 1989.

² Petrovics István (könyvismertetés) *The Law of the Medieval Kingdom of Hungary*. Vol. I, 1000–1301. Translated and edited: Bak, János M. – Bónis, György – Sweeney, James Ross. California 1989. *Aetas*, 1993. 1. 177–181.

³ *Der Mongolensturm*. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250. Übersetzt, eingeleitet und erläutert: Göckenjan, Hansgerd – Sweeney, James R. Graz – Wien – Köln, 1985.

⁴ A mű értékelésére lásd: Senga Toru (könyvismertetés) *Der Mongolensturm*. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250. Übersetzt, eingeleitet und erläutert: Hansgerd Göckenjan – James R. Sweeney. Graz – Wien – Köln, 1985. *Századok*, 120. 1986. 761–764.

⁵ J. R. Sweeney bibliográfiáját lásd: *Aetas*, 1993. 1. 143–146. (Rövid szakirodalmi ismertetéssel.)

⁶ Kötöny személyére legújabbban: Polgár Szabolcs: Kötöny, kun fejedelem. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről*. Szerkesztette: Homonnai Sarolta – Piti Ferenc – Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 91–102.

Havasalföld és Dél-Moldva területét magába foglaló kun püspökség területére. 1239-ben pedig Kötöny kán vezetésével egy jelentős kun csoport beköltözött a Kárpát-medencébe.

IV. Béla célja az volt, hogy a mongol támadás kivédésére a kunok katonai erejét is felhasználja. A mongolok közeledésének hírére azonban a király ellenzékét alkotó főurak egyre határozottabban léptek fel. Azt a hamis propagandát terjesztették, hogy a kunok a mongolok szövetségeseiként az ország elpusztítására készülnek.⁷ Sweeney rámutatott, hogy ezen rémhírek mögött a király politikájával szembenálló főurakat kell keresnünk. A IV. Béla által kezdeményezett – a 20-as évektől kezdve több-kevesebb sikerrel folyó – birtok visszavételi politika sok, korábban II. András alatt befolyásos családokat érintett súlyosan. Elveszíthették az országos tisztségeiket, és birtokaik egy részét is.⁸ Ennek a csoportnak a kunok befogadása jó ürügyet kínált, hogy

⁷ Sweeney félreérti az eseményekről beszámoló Rogeriust, amikor azt írja: „The Hungarian animosity toward Cumans became more venomous as the Hungarians accused the Cumans of being Mongol spies who intended in the space of a year to learn the lay of the land, to acquire the Hungarian language, and upon news of a Mongol invasion to seize the person of the king.” (40) Rogerius valójában azt írja: „et propter hoc plus quam per annum eos predictus Kuthen cum suis prevenerat, ut conditiones terre adisceret et linguam faceret sibi notam et, cum introitum illorum perciperet, pugnam inciperet contra regem et sic facilius illi portam [ti. a Vereckei-hágót] poterant obtinere...” Rogerii Carmen Miserabile Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Ladislaus Juhász. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest, 1938. Vol. II. 561.

⁸ IV. Béla politikájára lásd: Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. Acta Historica Tomus XLVII. 1974.

az elégedetlenséget kihasználva nyomást gyakoroljanak a királyra, és visszaszerezzeik hatalmi pozícióikat. A lincshangulatot fokozta, hogy 1241 márciusában a mongolok átkeltek a Vereckei-szoroson. Az esemény hallatára a pesti lakosság megtámadta és megölte a városban időző Kötönyt. A vezérük halála után a kunoknak ez a csoportja a Balkán irányába elhagyta a Magyar Királyság területét.

Sweeney helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a Kötöny vezette csoport csak egy töredékét jelentette a dél-orosz steppe kunjainak. Ezeknek egy jelentős része ugyanis a mongolok elől nem a Magyar Királyságba, hanem a Balkánra költözött. Tudjuk azt, hogy a kunok egyik fejedelme, Ionas 1240-ben Konstantinápolyban halt meg.⁹ A kelet-európai mongol államalakulat, az Arany Horda alapnépességének döntő többségét is a kun etnikum alkotta. Sajnos a magyar közvélemény nagy része – az ismeretterjesztő munkák hatására – Kötöny kunjait azonítja a dél-orosz steppe kun lakosságával.

A Batu kán vezette mongol támadást a Magyar Királyság nem tudta megállítani. A vesztes muhi csata után jelentős magyar csoportok hagyták el lakhelyüket, és menekültek – sok esetben csak látszólag – biztonságosabb helyre.

A menekülők úti célja kétféle lehetett. Vagy természetes menedékhelyekre igyekeztek (mocsarak, erdők) vagy városokban, várakban, kisebb erődítésekben kerestek védelmet. Az általános tapasztalat az volt, hogy a jelentéktelenebb, frissiben épített védművekkel ellátott települések nem tudtak sikeresen ellenállni a mongoloknak, de a falak és tornyok mellett természetes védelemmel (mocsár, tenger) ellátott települések (pl. Székesfehérvár, Spalato, Trau stb.) sikeresen védték ki a mongol támadásokat. Kelet-Magyarország megye- és egyházi székhelyei (pl. Nagyvárad, Csanád, Eger), monostorai (pesti dominikánus rendház,

⁹ *Chronica Alberici Monachi Trium Fontium*. Kiadja: P. Scheffer-Boichorst. MGH SS XXIII. 950.

egresi monostor) azonban könnyen a támadók kezére kerültek.

A menekülők sorsában osztozott a királyi család is, hisz a mongolok stratégiájának fontos eleme volt az ellenség uralkodójának elfogása vagy megsemmisítése. IV. Béla – rövid ausztriai tartózkodás után – Dalmáciába menekült. Itt vesztette el két leányát, és a muhi csatából sebesülten menekülő öccsét, Kálmánt.

Érdemes ehhez hozzátenni, hogy Kálmán herceg halála után IV. Béla volt az Árpád-ház egyetlen trónképes fiúági férfi tagja. Az ő fia, István herceg alig múlt 2 éves, amikor a királyi család Dalmáciába menekült. Ismerve a középkori gyermekhalandóságot, ez az életkor még rendkívül bizonytalanra tette azt, hogy a herceg valóban eléri-e a felnőtt kort. II. András – egyébiránt IV. Béla által soha törvényesnek el nem ismert – fia, István pedig alig tölthette be az 5. életévét. A mongolok valószínűleg tudatában voltak annak, hogy egy ilyen helyzetben számukra kedvező fordulatot jelentene a király esetleges fogságba ejtése.

A dalmát tengerpartot több hullámban érték menekülők. Elsőnek Mária királyné érkezett meg gyermekeivel. Vele menekült a tengerparti városokba sok nemesasszony is, akiknek a férjei a királlyal maradtak. A második csoportot a király és kísérete jelentette. A harmadikat pedig a dalmát városok környékének lakossága alkotta, amely a mongolok megjelenésére mindent hátrahagyva igyekezett a fallal körülvett településekre menekülni.

Amitől IV. Béla legjobban tartott, hogy a mongolok elől országának keskeny tengerparti sávját is el kell hagynia, nem következett be. A mongol csapatok 1242-ben elhagyták a Magyar Királyság területét. Ennek okai között az „elmúlt ötven évben” előszeretettel szerepeltették a kelet-európai

kutatók az orosz nép hősi ellenállását. Sweeney helyesen erről nem tesz említést munkájában, hanem a mongolok kivonulásának okaként Ögödej nagykan halálát jelöli meg.

A mongolok távozása után a túlélőkre egy újabb komoly veszély leselkedett: az élelemhiány. A mezőgazdasági termelés békeidőben is csekély termést hozott. A háborús viszonyok között ez azonban katasztrofális következményekkel járt. Az országban éhínség tört ki. A menekülők, majd a mongolok távozása után visszatérők körében az éhezés sok áldozatot követelt.

Szűcs Jenő foglalkozott azzal, hogy a 13. században egymástól nagy távolságra létező magyar csoport, a kárpát-medencei és a Volga-vidéki magyarság hogyan élte meg a mongol támadást. Felhívta arra a figyelmet, hogy a Volga-vidéki csoport a mongol támadás hatására szétszóródott, és beolvadt a környezetében élő etnikumokba. Ezzel szemben a kárpát-medencei magyarság, bár jelentős emberi és anyagi veszteség érte, de mint etnikum sikeresen túlélte a támadást. Ez részben annak köszönhető, hogy erre az időre sikeresen adaptálta a keresztény Európa intézményeit és tudati sémáit.¹⁰

Csak csatlakozhatunk Sweeneyhez abban, hogy bár a magyarországi tatárjárásról több jó összefoglalás is született, de az események részletes, és a Magyar Királyságon túlmutató vizsgálatát még sok részletkutatásnak kell megelőznie. Reméljük, hogy a Central and Inner Asian Seminar kiadásában még sok ilyen jellegű hasznos kötet kerül kiadásra. S azt, hogy ezek a munkák eljuttanak Kanadából a szegedi középkorászokhoz is.

Balogh László

¹⁰ Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Budapest, 1997. 121–125.